

ÎNVĂȚĂTURA DESPRE ÎNVIERE LA APOLOGETII CREȘTINI

Nicolae Chifăr

*Dacă morții nu înviază, nici Hristos n-a înviat.
Iar dacă Hristos n-a înviat, zadarnică
este credința noastră.
(1 Cor. 15, 16-17)*

În toate religiile, mai vag sau mai profund, s-a păstrat ideea despre nemurire. În concepția celor mai multe religii, sufletele celor morți continuă să trăiască în împărăția morții, dorind să revină pentru un timp pe pământ. Această revenire poate însemna o reîncarnare în oameni sau în animale, după care se vor întoarce în împărăția umbrelor.

De asemenea se vorbește despre o judecată finală a sufletelor pentru a fi răsplătite faptele lor în timpul vieții. Sufletele bune, înțelepte, pure, curajoase și iubitoare vor locui împreună cu zeii în împărăția luminii, iar sufletele rele, lașe, ignorante, impure sau criminale, vor vagabonda veșnic ca umbre în locuri pustii. Va exista în final o purificare a lumii, o renaștere din propria sa cenușă.

Pornind de la aceste trăsături comune ale religiilor, filosofii și-au construit sistemul lor filosofic pe realitatea nemuririi sufletului. De aceea pentru ei frumusețea și perenitatea înțelepciunii umane rezidă în frumusețea și perenitatea sufletului. Numai prin suflet omul ajunge la cunoașterea sau cel puțin la presimțirea adevărului. Dacă adevărul ca fundament al existenței este veșnic, atunci și sufletul este înzestrat cu veșnicie.

Prin urmare datorită revelației naturale lumea precreștină prin eforturile ei proprii a ajuns să întrevadă despre învierea morților, însă numai în creștinism prin descoperirea supranaturală a lui Iisus Hristos, omenirea a ajuns la adevărul deplin despre această realitate și a înțeles care sunt elementele fundamentale constitutive:

1. Omul va învia în întregimea naturii și personalității sale, adică și cu trupul și cu sufletul;
2. Moartea și învierea reale, istorice ale lui Hristos sunt dovadă morții și învierii integrale ale oamenilor¹.

Aceste realități, care aveau menirea să alunge teama de moarte și să răspundă la una din întrebările esențiale ale omului: ce va fi după moarte?, au fost primite cu reticență și scepticism de lumea greco-romană și de aceea apologeții creștini s-au confruntat pe această temă nu numai cu filosofia păgână ci și cu diferite erezii creștine.

Ținând cont de destinatarii scrierilor lor, apologeții creștini foloseau metode diferite pentru expunerea învățaturii lor despre învierea morților. Cei care se confruntau cu filosofia păgână abordau metoda conferirii unui sens creștin unor elemente filosofice, deci trecerii de la **rațiune** la **credință**. Cei care se confruntau cu ereticii creștini se foloseau de argumente scripturice supuse unei exegeze riguroase, traseul fiind de data aceasta de la **credință spre rațiune**. În ambele cazuri scopul era același – mântuirea și demonstrarea adevărului despre învierea morților.

Ambelor direcții de abordare a problematicii le corespunde un grup de apologeți. În cele ce urmează vor fi expuse trăsăturile esențiale ale teologiei eshatologice a celor mai reprezentativi apologeți creștini urmând să se facă referiri la operele altor apologeți acolo unde se constată o asemănare sau identitate de păreri.

Pentru prima direcție cel mai reprezentativ este Atenagora din Atena, iar pentru a doua direcție Tertulian.

Atenagora, “filosoful creștin din Atena”, a trăit în secolul al II-lea și și-a înscris numele în galeria marilor apologeți creștini de limbă greacă printr-o apologie intitulată *Solie pentru creștini* și prin tratatul *Despre învierea morților*².

Scriș în anul 180, tratatul *Despre înviere a morților* este una din cele mai originale lucrări asupra acestei teme din întreaga literatură patristică³. Cu argumente teologice și antropologice, Atenagora dezbate învățătura despre învierea morților pe bază rațională, dând dovadă de o excelentă cunoaștere în domeniul biologiei, fiziologiei și medicinei.

În prima parte (cap. 1-10), autorul demonstrează posibilitatea învierii morților prin puterea și voința lui Dumnezeu, iar în a doua parte (cap. 11-25) argumentează filosofic necesitatea învierii trupurilor ca o cerință interioară a firii umane.

La rândul lui, **Tertulian** (V240), autorul unui amplu tratat *Despre învierea trupului*, în 63 de capitole, combate pe ereticii gnostici învățând despre autoritatea sau prestigiul deosebit al trupului, despre puterea lui Dumnezeu capabilă să realizeze învierea morților și despre cauza și scopul învierii⁴, lăsând posterității una din cele mai dezvoltate și mai documentate tratate despre înviere ale antichității creștine⁵.

Fiind convins că învățătura despre învierea morților este un adevăr incontestabil, Atenagora consideră necesar elucidarea unor aspecte generale privind demonstrarea unui adevăr. Prin urmare trebuie mai întâi respinsă orice fel de eroare ca să se ajungă apoi la adevăr. Pentru el precizarea adevărului înlătură necredința, sporește evlavia și deschide calea spre mântuire⁶.

La rândul lui, Tertulian, vorbind despre realitatea învierii, învață că acest adevăr este cuprins în Sfânta Scriptură care conține adevărul revelat. Adevărul despre învierea morților decurge din realitatea învierii lui Hristos și astfel învierea este dezlegarea tainei răscumpărării noastre în Isus Hristos cel Înviat⁷.

Pornind de la obiecțiile păgânilor conform cărora Dumnezeu nu ar putea învia morții, Atenagora învață că Dumnezeu are și știința și puterea de a face aceasta. El cunoaște natura corpurilor care vor învia atât în ce privește membrele integral cât și părțile membrilor. El știe unde merge fiecare din elementele dezagregate, care dintre ele a primit risipirea și s-a îndreptat spre ce-i este propriu⁸. Dacă Dumnezeu Creatorul, înaintea alcătuirii speciale a fiecărui corp, cunoaște natura elementelor din care aveau să fie alcătuite corpurile omenești, atunci și după dizolvarea totală, El știe unde s-a dus fiecare element care a fost folosit la alcătuirea fiecărui corp. Puterea care a creat corpurile este capabilă să reunească la înviere într-un întreg părțile dezagregate, să articuleze ce este desfăcut, să dea viață la ce este mort, să prefacă în nesticăciune ce e stricăcios⁹.

Pentru Tertulian, învierea trupului nu este numai un act de voință și de putere, ci și un act de bunătate a lui Dumnezeu. "Îndrăznesc să spun, zice Tertulian, că dacă trupului nu i s-ar întâmpla toate acestea, atunci bunătatea, harul, toată puterea făcătoare de bine a lui Dumnezeu, nu înseamnă nimic¹⁰. Dumnezeu poate să învieze trupul deoarece El a făcut totul din nimic, deci dacă astfel l-a zidit de la început, cu atât mai ușor poate să-l rezidească"¹¹.

O altă obiecție cu care se confruntă Atenagora este aceea că unele corpuri omenești fiind devorate de pești, de păsări sau de alte animale, care la rândul lor devenind hrană pentru oameni, ar aduce indirect elementele din corpurile altor oameni. Acest lucru ar fi și mai evident în cazul canibalismului. De aici concluzia că învierea trupurilor nu este posibilă pentru că aceleași părți nu pot să învieze în mai multe corpuri, căci ori nu pot să alcătuiască trupurile celor dintâi, întrucât părțile lor componente au trecut în corpurile altora, ori dacă sunt date corpurilor inițiale nu mai rămân elementele suficiente pentru corpurile din eșalonul al doilea¹².

Folosindu-se de argumente biologice și fiziologice, Atenagora respinge această afirmație arătând că hrana nu este asimilată integral și asimilarea nu însemnează împrăștierea totală a elementelor asimilate, ci fiecare corp preia prin digestia naturală numai ce-i este specific genului său. Astfel unele elemente sunt eliminate de corpul omenesc chiar de la primul contact al stomacului cu ele. Altele suferă transformare prin digestie, dar nu ajung imediat element cu valoare nutritivă, ci suferă transformări și eliminări succesive încât până la urmă ceea ce a fost consumat ca hrană nu lasă aproape nimic în corpul consumator¹³.

Prin urmare omul rămâne, sub raport somatic, aproape identic cu el însuși, indiferent de felul morții căreia a fost supus. Ideea este întâlnită și la Tatian Asirianul (sec. II) care afirmă că orice i s-ar întâmpla trupului, distrugere prin

foc, dispariție în apele fluviilor sau ale mării, sfășierea de către fiare sălbatice, el (trupul) se găsește în păstrare în visteria unui stăpân bogat, Dumnezeu, care la momentul ales de El va reconstitui în starea inițială materia, care nu e vizibilă decât pentru El¹⁴.

Un alt element esențial adus ca argument de Atenagora se referă la păstrarea integrității corpului uman după moarte ca dat *sui generis*. Pentru a fi și mai convingător, el arată că elementele constitutive ale corpului uman la care fac referire păgânii și pe care le consideră absolut necesare pentru învierea trupurilor nu au avut utilitate decât în prima fază a existenței umane. La învierea corpurilor umane vor avea înfățișarea celor ce au murit, dar nu vor mai avea aceleași elemente în compoziție sau elementele primului corp vor fi într-o minoritate atât de infimă, încât nu vor mai conta. Nefăcând parte din noul corp, aceste elemente nici nu vor învia¹⁵.

O altă obiecție a filosofiei păgâne se referă la lipsa de voință și de putere a lui Dumnezeu privind învierea morților și că învierea morților ar fi un act de nedreptate pentru îngeri și pentru animale.

Atenagora răspunde că învierea oamenilor nu deranjează existența îngerilor care au un loc și un rol bine determinat de la început, și nici pe cea a animalelor pentru că tot ceea ce este neînsuflețit nu va învia. Deci ceea ce nu mai există după învierea obștească nu poate fi nedreptățit¹⁶. Chiar dacă ar exista animale și după înviere, ele nu pot fi nedreptățite de învierea oamenilor pentru că nu mai sunt aservite omului, el nemaiaivând nevoi trupești.

Învierea nu poate fi o ofensă nici pentru suflet, afirmă Atenagora, căci dacă sufletul nu s-a simțit ofensat cât a trăit într-un timp stricăcios, cum ar putea considera ofensă trăirea într-un trup nesticăcios¹⁷. Întrucât ideea încarcerării sufletului în trup în timpul vieții și a eliberării acestuia prin moartea trupului erau elemente din doctrina gnostică, Tertulian, care s-a confruntat cu erezii gnostice, a trebuit să răspundă argumentării potrivit căreia ar fi nedemn ca trupul să mai revină la starea materială, materia fiind josnică și degradată, el învață despre originea divină a omului, creat după chipul lui Dumnezeu, înzestrat cu o mare demnitate mai ales că Hristos va lua și El cândva trup material¹⁸. Trupul primește apoi valoare prin unire cu sufletul care îl menține aproape de Dumnezeu¹⁹ și va fi răsplătit împreună cu sufletul, alături de care și-a câștigat meritele, prin diferite renunțări, ca o jertfă plăcută lui Dumnezeu. Deci trupul trebuie să învieze²⁰.

Atenagora pune un mare accent pe antropologie. Pentru el scopul creării omului nu reprezintă vreo necesitate a Creatorului, care nu are nevoie de nimic, nici vreo trebuință a altor creaturi, pentru că ele nu sunt create una pentru necesitatea alteia. "Nu este permis, zice el, ca cel care comandă și conduce să ajungă în situația umilă de a sluji îngerilor, sau ca o ființă rațională să se supună ființelor iraționale care nu sunt capabile să conducă"²¹.

Omul a fost creat ca să trăiască veșnic în Dumnezeu, întreg, cu trupul și sufletul său. Deci învierea morților se impune ca împlinire a acestui scop: existența nesfârșită ca sens al creării omului, căci omul a fost făcut pentru viața lui proprie și pentru perpetuitate²². Dumnezeu nu ar fi creat o asemenea ființă și nu ar fi împodobit-o cu cele necesare pentru perpetuitate, dacă El nu ar fi vrut ca această ființă să trăiască în eternitate. Omul este dăruit cu învierea, căci astfel nu ar putea trăi în veșnicie. Învierea se impune deci ca o concluzie a creației și a hotărârii Creatorului²³.

Omul a fost creat însă ca ființă integrală: suflet și trup, ca unitate indestructibilă. Acestei entități i-a hărăzit Dumnezeu veșnicia. De aici concluzia că învierea trupului este un dat al ființei umane prin hotărâre divină bazat pe inseparabilitatea trupului și a sufletului.

Argumentul este folosit de Atenagora cu o forță demonstrativă unică²⁴, arătând că la creație Dumnezeu nu a rânduit meniri separate celor două componente ale omului, ci a dat unității inseparabile dintre trup și suflet același sens și același rost atât al existenței pe pământ cât și al celei de după moarte. Prin urmare, afirmă Atenagora, ființa umană nu va fi integrală, decât numai dacă vor exista toate părțile ei componente. Aceste părți vor exista fiecare după unire numai după ce au fost dezagregate vor fi reunite pentru alcătuirea ființei, ori altă realcătuire a ființei umane implică indiscutabil învierea trupurilor moarte și dezagregate. Fără înviere, părțile nu s-ar putea reuni unele cu altele în chip firesc și nu ar mai exista natura însăși a oamenilor²⁵.

Într-o oarecare măsură ideea o întâlnim și la Sfântul Iustin Martirul și Filosoful (VI65). "Ce este omul, se întreabă el, decât o ființă rațională alcătuită din suflet și trup? Oare sufletul prin sine este om? Nu este!" Ci el este sufletul omului! Oare trupul ar putea fi numit om? Nu! Ci el se numește trupul omului! Deci dacă nici unul dintre acestea în mod separat nu este om, ci ceea ce rezultă din îmbinarea ambelor se numește om, iar Dumnezeu a chemat la viață și înviere pe om, atunci el nu a chemat om partea ci întregul, adică sufletul și trupul"²⁶.

Mai departe Atenagora învață că Dumnezeu n-a înzestrat sufletul în sine ci omul în integritatea lui ca unitate psiho-fizică, cu minte și rațiune. Aceste daruri fiind veșnice, atunci și omul trebuie să dăinuie veșnic cu trup și suflet. Acest lucru nu e posibil însă fără înviere²⁷.

Pentru a nu se crede că moartea ar prejudicia cu ceva durata existenței umane, Atenagora compară moartea cu somnul²⁸, cu sămânța care conține în ea întreaga evoluție ulterioară a ființei²⁹, cu natura în înlănțuirea fenomenelor ei³⁰.

La fel ca Atenagora, Tertulian se folosește de analogii pentru a demonstra realitatea învierii trupului care trebuie să fie un dat al credinței și nu al rațiunii. "Ziua moare în noapte, spune el, și este din toate părțile îngropată în întuneric, gloria lumii se întunecă, orice substanță se înnegrește, toate sunt necurate, amuțesc, încremenesc, pretutindeni toate sunt suspendate.

Astfel e jelită lumina apusă, și totuși ea învie din nou cu podoaba ei, cu soarele, aceeași și neatinsă și întreagă lumii întregi, omorându-și moartea, adică noaptea, spărgându-și mormântul, adică întunericul, rămânând sieși moștenitoare până ce și noaptea reînvie la rândul său cu alcătuirea ei. Căci se aprind din nou razele stelelor pe care zorii dimineții le stinseseră, și astrele, absente pentru câțva timp... se reîntorc și imaginile lumii pe care frunzele lunare le niminesc, se împodobesc din nou. Și se întorc din nou vara și iarna, primăvara și toamna, cu forțele, comportările și roadele lor. Căci tot din cer este și deprinderea pământului de a înveșmânta arborii după dezgolire, de a colora florile din nou, de a scoate iarăși iarba, de a da iarăși semințele aruncate... minunat motiv care din înșelător devine păzitor, care primește ca să restituie, nimicește ca să păstreze, strică pentru a întregi, chiar și pentru a spori, mai întâi cheltuiește pe cele nimicite, le dă înapoi mai roditoare și mai împodobite, dobândă de moarte, câștig din pagubă într-adevăr. Aș spune într-un cuvânt că orice stare se repetă. Tot ce vei întâlni a mai fost, tot ce vei fi pierdut va fi, totul este iarăși. Toate se întorc după ce s-au dus, toate încep după ce au încetat, ele iau sfârșit tocmai pentru a fi, nimic nu pierde decât spre mântuire. Deci toată această ordine circulară a lucrurilor este o dovadă a învierii morților, Dumnezeu a însumat-o cu lucrurile Sale mai înainte decât în cărți, a predicat-o, gândind să strecoare astfel și profeția prin care să crezi, ca discipol al naturii, mai ușor profeției, prin care să admiți deîndată ce vei auzi, ceea ce pretutindeni deja vei fi observat și să nu te îndoiești nici de faptul că Dumnezeu, pe care îl cunoști ca restaurator a toate este și înviatorul trupului. Și iarăși, dacă toate înviază pentru om pentru care au și fost izvodite – desigur nu atât pentru om cât pentru timp – cum să piară el, trupul cu totul, când nimic din cele câte sunt ale Lui și pentru El, nu pier?”³¹.

Învierea este indiscutabil rânduită de Dumnezeu ca cerință pentru judecata viitoare, făcându-se răsplătire faptelor oamenilor. Această judecată, zice Atenagora, se face omului integru, adică unității umane psiho-fizice, pentru că ei îi aparțin faptele. Deci nici sufletul nu trebuie să plătească singur pentru faptele făcute împreună cu trupul fiindcă sufletul este indiferent în sine față de greșelile rezultate din plăcerile, din mâncările și din eleganța corpului, nici trupul singur, căci el este incapabil prin el însuși să înțeleagă legea și dreptatea, ci omul alcătuit din acestea două este chemat să dea socoteală pentru fiecare din faptele sale³². Parcă vrând să-l completeze Tertulian învață, “... de vreme ce scopul învierii este judecata de apoi, nevoia cere ca omul să se facă iarăși așa cum fusese, să-și poată primi de la Dumnezeu judecata faptelor sale, bune sau rele. De aceea se vor înfățișa și trupurile, fiindcă nici sufletul nu poate pătimi ceva fără materie, ... și ceea ce în general s-ar cuveni să pătimească sufletele în urma judecății lui Dumnezeu nu au binemeritat-o singure, fără carnea înăuntrul căreia au săvârșit toate”³³.

Considerând învierea morților necesară și pentru judecata viitoare, Tatian

Asirianul arată că acest lucru nu se va întâmpla periodic, fără un scop anume, cum învață stoicii, ci la sfârșitul veacurilor și atunci numai pentru ca oamenii să se adune la judecata finală³⁴.

Judecata viitoare implică învierea pentru ca omul să apară întreg în fața Judecătorului și pentru a se împlini dreptate lui Dumnezeu. Trupul ar fi nedreptățit dacă ar participa la virtuțile realizate împreună cu sufletul pe pământ, după cum sufletul ar fi nedreptățit dacă ar primi pedepse pentru faptele sale inspirate de trup³⁵. Deci judecata nu poate avea loc decât după înviere, când omul va redeveni unitatea care a trăit și a activat în viața pământească³⁶.

Judecata finală, ca verificare supremă a valorii morale a vieții omenești, postulează în mod categoric învierea. Argumentul judecății finale pentru susținerea învierii morților e sprijinit de realitatea unității indisolubile a naturii umane³⁷. În acest sens Tertulian afirmă: "De aceea spunem noi că deplinătatea judecății lui Dumnezeu se realizează numai atunci când omul în integritatea lui se supune ei; deci trebuie să apară omul integru, format din unirea celor două naturi"³⁸.

În fine un ultim argument care sprijină necesitatea învierii trupului este pentru Atenagora scopul vieții umane; trăirea în fericire și contemplarea lui Dumnezeu. Numai omului i-a fost hărăzit "să trăiască în veșnicie cu acele lucruri cu care este în armonie supremă rațiunea naturală, adică în contemplarea realului și în vestirea neîncetată a hotărârilor lui"³⁹. Pentru Atenagora argumentul fericirii veșnice și contemplării lui Dumnezeu nu poate fi raportat decât la omul întreg, căci numai cu trupul unit cu sufletul după înviere, omul poate suporta căldura iubirii divine fără să fie desființat.

Tertulian adaugă în acest sens că învierea trebuie să fie integrală și perfectă pentru că trupul este chemat să fie eliberat de boli sau infirmități⁴⁰.

În concluzie se poate spune că Atenagora concepe învierea morților mai mult ca o necesitate decât ca o posibilitate. Ca orice credincios, crezând în atotputernicia lui Dumnezeu, el demonstrează necesitatea învierii ca dat al ființei umane prin puterea și voința Creatorului⁴¹.

După cum s-a putut observa cei doi protagoniști ajung la aceleași concluzii deși folosesc argumente diferite. Atenagora demonstrează realitatea învierii morților cu argumente filosofice pentru că se adresa păgânilor, iar Tertulian abordează aceeași problemă din perspectiva argumentării scripturistice deoarece se adresa unor eretici creștini. Nu lipsesc din pledoaria lui nici argumentele raționale, în special în *Apologeticum*⁴², *De testimonia animae*⁴³, și în prima parte a tratatului *De resurrectione carnis* deoarece destinatarii acestor lucrări, ereticii gnostici, combăteau învierea trupului folosind argumentele invocate de păgâni. De aceea Tertulian a pus un mare accent pe înlănțuirea logică, învierea trupului decurge din realitatea întrupării și învierii lui Hristos, Dumnezeu fiind Creatorul trupului iar Hristos Răscumpărătorul lui⁴⁴, argument întâlnit și la Tatian Asirianul⁴⁵. Tertulian insistă asupra dovedirii învierii trupului, deoarece cum am

arătat mai sus, acest adevăr constituie dezlegarea tainei răscumpărării omului și deci credința în înviere întărește credința în Dumnezeu și în Hristos.

De asemenea la amândoi este evidențiată judecata lui Dumnezeu și răsplătirea faptelor omului ca argument al învierii, numai că Tertulian, spre deosebire de Atenagora, care accentuează unitatea ființei umane, fundamentează învierea pe atotputernicia și dreptatea lui Dumnezeu. Judecata, spune el, se face pentru faptele omului și realcătuirea ființei umane prin înviere e necesară pentru a se face o judecată deplină. "Pentru ca judecata să fie deplină și perfectă, contând ca cea din urmă și prin urmare veșnică, pe cât este de sigură o asemenea judecată, tot pe atât de sigură este și învierea trupului fără de care judecata n-ar fi deplină"⁴⁶. El privește fapta ca rezultat al acțiunii comune a unității psiho-fizice a omului, iar când numește pe om întreg indivizibil are în vedere acest aspect⁴⁷.

Tot datorită destinatarilor argumentația lui Tertulian se bazează pe texte din Sfânta Scriptură (Is. 26, 19; 38, 16; 66, 14; Mt. 8, 11-12; 13, 42; 22, 13; Mc. 10, 28; Lc. 13, 10; 1 Cor. 1, 15; 2 Cor. 4, 16; Efes. 3, 16; 4, 22) pe care le supune unei exegeze riguroase pentru a arăta ereticilor că învierea este sigură datorită Cuvântului lui Dumnezeu care nu necesită argumente raționale ci trebuie primit prin credință.

În concluzie, se poate afirma cu certitudine că aportul pe care l-au avut apologeții creștini pentru apărarea adevărului despre învierea trupului prin puterea, voința și bunătatea lui Dumnezeu, înviere care nu înseamnă o reîncarnare în alte ființe ci o realcătuire a aceleiași entități psiho-fizice a oricărui om, este la fel de important și astăzi ca și atunci. Pe baza argumentelor lor s-a clădit învățătura despre învierea trupului mărturisită de Sfinții Părinți și postulată de Biserică. Într-o perioadă în care Biserica, păstrătoarea adevărului de credință nealterat, se confruntă cu atacuri la adresa credinței venite fie din partea unor mișcări sectare creștine fie din partea unor grupări religioase necreștine sau atee, argumentele raționale și scripturistice folosite de apologeți constituie antidotul dat de ei atât în fața raționalismului filosofic cât și în fața necredinței ereticilor și constituie și astăzi surse de inspirație și teologie competentă pentru apologeții contemporani ai bisericii.

NOTE

¹cf. I.G. Coman, *Probleme de filosofie și literatură patristică*, ed. II, București, 1995, p. 75

²Titlatura aparține lui Atenagora, *Solie pentru creștini*. A se vedea I. Geffcken, *Zwei griechische Apologeten*, Leipzig, 1907, p. 120-238 și W. Schoedel *Athnagoras: Legatio und De Resurrectione*, Oxford, 1972. În românește a se vedea I. Ștefănescu, *Despre învierea morșilor*, București, 1906 și T. Bodogae, *Atenagora, filosof creștin din Atena*, în: *Părinți și scriitori bisericești* (PSB), vol. 2, București, 1980, p. 372-386

³I.G. Coman, *Partrologia*, vol. I, București, 1984, p. 348

- ⁴Tertulian, *De resurrectione carnis*, ed. A. Kroymann, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (CSEL), 47, Leipzig, 1906, p. 25-125
- ⁵I.G. Coman, *Patrologia*, I, p. 425
- ⁶Atenagora, *Despre învierea morților*, 11, P.G. VII, 993BC
- ⁷Tertulian, *Despre învierea trupului*, 21, P.L. II, 869B
- ⁸Atenagora, *Despre învierea morților*, 2, 42C, ed. C. Otto, Corpus Apologetarum christianorum, saeculi secundi, vol. VII, Jena, 1857
- ⁹Idem 3, 43BC
- ¹⁰Tertulian, *Despre învierea trupului*, 9, P.L. II, 853-854A
- ¹¹Idem, 11, P.L. II., 856A
- ¹²Atenagora, *Despre învierea morților*, 4, 44BC
- ¹³Idem, 5, 44CD, 45ABC
- ¹⁴Tatian Asirianul, *Cuvânt către greci*, 6, ed. E. Schwart, Tatiani oratio ad Graecos, în *Texte und Untersuchungen*, Leipzig, 1988
- ¹⁵Atenagora, idem, 7, 47D
- ¹⁶Ibidem, 10, 49C
- ¹⁷Ibidem, 10, 50AB
- ¹⁸Tertulian, *Despre învierea trupului*, 6, P.L. II, 848C
- ¹⁹Ibidem, 7, 851AB
- ²⁰Ibidem, 8, 853AV. A se vedea și lucrarea *Despre suflet*, 58
- ²¹Atenagora, idem, 12, 52CD
- ²²Ibidem, 12, 52C
- ²³Ibidem, 13, 54AB
- ²⁴I.G. Coman, *Probleme de filosofie și literatură patristică*, p. 92
- ²⁵Atenagora, idem, 15, 56D-57A
- ²⁶Sfântul Justin Martirul, *Despre învierea morților*, 8, ed. C. Otto, Corpus apologetarum christianorum saeculi secundi, tom. III, Jena, 1877, p. 238
- ²⁷Atenagora, idem, 15, 56D-57A
- ²⁸Ibidem, 16, 58BC
- ²⁹Ibidem, 17, 58D-59D, O asemenea analogie întâlnim și la Teofil Antiohiei, *Către Autolic*, I, 13 și II, 15, ed. Otto, Corpus apologetarum, tom. VIII, Jena, 1861
- ³⁰Ibidem, 17, 59CD
- ³¹Tertulian, Idem, 12, P.L. II, 856AB-857AV. A se vedea și Idem, *Apologeticul*, 48, 8, P.L. I, 536. A se vedea și trad. rom. din P.S.B. II, București, 1981, p. 105-106
- ³²Atenagora, Idem, 18, 61A. A se vedea și Tertulian, *Despre suflet*, 58
- ³³Tertulian, *Apologeticum*, 48, 4, P.L. I, 536
- ³⁴Tatian Asirianul, *Cuvânt către greci*, 6
- ³⁵Atenagora, idem, 21, 630D-64A. A se vedea și Tertulian, idem, 15
- ³⁶Atenagora, idem, 19, 62CD
- ³⁷I.G. Coman, idem, p. 98
- ³⁸*Despre învierea trupului*, 14
- ³⁹Atenagoras, idem, 25, 68A
- ⁴⁰Tertulian, idem, 57
- ⁴¹I. Caraza, *Doctrina despre învierea morților la Atenagora Atenianul și Tertulian*, în M.M.S., 7-8/1968, p. 365
- ⁴²*Apologeticum*, 58, P.L. II, 536
- ⁴³*De testimonia animae*, 4, P.L. I, 32-72
- ⁴⁴Tertulian, *Despre învierea trupului*, 2, P.L. II, 843A și idem, 63
- ⁴⁵Tatian Asirianul, *Cuvânt către greci*, 7
- ⁴⁶Tertulian, idem, 14, P.L. II, 859B
- ⁴⁷Ibidem, 15, P.L. II, 860A